

भारतातील महिलांचे मानवी अधिकार व न्यायालयीन सक्रीयता , एक अभ्यास

आकाशे एस.एम. कुंडगीर बी.आर.

लोकप्रशासन विभाग नागनाथ वरिष्ठ महाविद्यालय औढा ना. जि. हिंगोली.
अर्थशास्त्र विभाग नागनाथ वरिष्ठ महाविद्यालय औढा ना. जि. हिंगोली.

प्रस्तावणा :- भारतामध्ये प्राचीन काळा पासून रूढी, प्रथा, परंपरा, निरक्षरता या अनेक कारणाने स्त्रीयांवर अन्याय व अत्याचार होत आहेत. पुरुष प्रधान संस्कृती आणि समाज रचना यास कारणीभूत आहे. भारतीय महीला दुर्बल शोषित व पिडीत मानल्या जातात. स्त्रिला फक्त भोगवादी व दासीच्या भावनेतून पाहीले जायचे. मध्य युगीन व ब्रिटीश कालखंडातही स्त्रीया बाबत विचारसरनित फारसा फरक पडला नाही. अधुनिक काळात काही समाज सुधारकांनी उदा. महात्मा जोतीबा फुले, महर्षी कर्वे, राजराम मोहन रॉय, राजर्षी शाहु महाराज यांनी स्त्री अस्तित्वा विषयी सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला.

स्वातंत्र्य प्राप्ति नंतर राज्य घटनेच्या माध्यमातून स्त्रियांना पुरुषा समान मुलभूत अधिकार देण्याचा प्रयत्न केला गेला. या अधिकाराचे संरक्षण होण्यासाठी घटनात्मक उपाय योजना करण्यात आल्या. संसदे व्दारे स्त्री मानवी हक्क विषयक अनेक कायदे करण्यात आले. मात्र कायद्यांची रितसर अमलबजावणी व प्रसिध्दीमध्ये शासन अयशस्वी ठरले आहे. म्हणून आजही स्त्रीयांचे मानव अधिकार दडपले जातात. अशा वेळेला न्यायलयीन यंत्रणा स्त्री मानवी अधिकारा विषयी सकारात्मक कार्य करताना दिसून येते. संबंधीत शोध निबंधामध्ये न्यायालयाने वेळोवेळी स्त्री मनावी अधिकारा विषयी शासनाला दिलेले आदेश व सुचना यांचा आढावा घेतलेला आहे.

विषय प्रवेश :-

स्वातंत्र्य प्राप्ती पासून शासन महिलांच्या मानवी अधिकारांच्या बाबतीत सकारात्मक दिशेने कायदे करित आहे. शासकीय व प्रशासकीय संरचणेच्या माध्यमातून या कायद्यांची अमलबजावणी करण्यात येते मात्र राजकीय डावपेच व लोकशाहीतील काही पळवाटामधुन अवश्यक बाबीकडे सरकारचे जाणीव पुर्वक दुर्लक्ष झाल्याचे निदर्शनास आलेले आहे . अशा वेळी न्यायालयीन सक्रीयता अनुभवास अलेली आहे. संबंधीत शोध निबंधामध्ये न्यायालयाने सरकारला दिलेल्या न्यायालयिन आदेशांचा अभ्यास केलेला आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्ट्ये :-

१. महिला विषयी अस्तीत्वात असणा-या कायद्यांचा अभ्यास करणे.
२. न्यायालयांची महिलांच्या बाबतीत सकारात्मकता अभ्यासणे
३. महिलांच्या मानव अधिकारांशी निगडीत न्यायालयाची भुमीका अभ्यासणे

संशोधन पध्दती :-

सदरील संशोधनासाठी वर्ननात्मक व विश्लेषणात्मक, पध्दतीचा अवलंब केला गेला असुन त्याकरीता दुय्यम शोध सामग्रीचा वापर केला जाणार आहे . दुय्यम सामग्रीत यासाठी मासीके , संशोधन लेख, निबंध, पुस्तके संकेत स्थळावरील माहीती इ. साधन सामग्रीचा वापर प्रमुख शोध निबंधात केला जाणार आहे .

मानव अधिकाराशी निगडीत महिलांचे कायदेशीर अधिकार :-

भारतीय राज्यघटने नुसार,शासना मार्फत महिलांच्या विकासासाठी व महिलांच्या मानव अधिकाराच्या संवर्धनासाठी करण्यात आलेले काही ठळक कायदे किंवा अधिनीयम पुढील प्रमाणे आहेत.

- हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१
- हिंदु विवाह कायदा १९५५
- बाल विवाह प्रतिबंधक अधिनीयम १९२९ , १९८६
- किमान वेतन अधिनीयम १९४८
- प्रसुती अधिनीयम १९६१
- दुर्घटना ग्रस्त कामगारांच्या परिवारास भरपाई अधिनीयम.
- गर्भ चिकीत्सा विरोधी अधिनीयम १९७१
- पालन पोषण अधिनीयम १९५६
- अस्लिल चित्रन विरोधी अधिनीयम १९८६
- अरीष्ट रूपन विरोधी अधिनीयम १९८६

महिलांच्या मानवी अधिकारांच्या निगडीत न्यायालयाचे आदेश किंवा सक्रीयता :-

- १) **पोलीस खात्यामध्ये महिला विषयी वेगळा गट निर्माण करणे बाबत** - भारतामध्ये हुंडा प्रथा प्राचीन काळा पासुन अस्तित्वात आहे. या माध्यमातुन स्त्रियांचा छळ केला गेला स्त्रियांना त्रास देऊन त्यांचा बळी घेतला गेल्याची असंख्य उदाहरणे आहेत. इत्यादी प्रकार महिलांच्या मानवी अधिकारा विरोधात आहेत. न्यायालयाने हुंडा मागने , व त्यासंबंधी महिला अधिकारांचे हनन करणे. हा गुन्हा निश्चीत केला व शासनास सर्व पोलीस खात्यामध्ये महिला अधिकाराच्या सक्षणासाठी वेगळा वर्ग निर्माण करावा असा आदेश दिला.
- २) **सति प्रथे विरूध्द आदेश** - भारतात सती जाण्याची अत्यंत हृदय द्रावक प्रथा स्त्रियांच्या बाबतीत अस्तित्वात होती . स्त्रियांना रूपकवर सति जाण्यास भाग पाडले जायचे , नंतर तिचे मंदीर बांधुन पुजा अर्चा केला जायची . सर्वोच्च न्यायालयाने याची गंभीर दखल घेऊन या प्रथेच्या विरोधात न्यायदान केले व ही प्रथा समुळ नष्ट करण्याचे आदेश शासनास दिले.
- ३) **तुरुंगातील व स्त्री सुधार गृहातील महिला अत्याचारा बाबत** - स्त्री सुधार गृहामध्ये व तुरुंगामध्ये स्त्रीयांवर मोठया प्रमाणात अत्याचार होत आहेत. त्यांचे लैंगिक शोषण केले जाते. त्यांना वेश्या वृत्तीसाठी वापरण्यात येते. याच आशयाची याचीका आग्रा सुधार गृहाच्या बाबतीत दाखल करण्यात आली . या नुसार न्यायालयाने पुढील आदेश दिले.
 - महिलांची सुटका होण्या पुर्वीच त्यांच्या पुणर्वसनाची तरतुद शासनाने करावी.
 - पत्रकार व समाज सुधारकांना महिला तुरुंगाच्या आत जाऊन मुलाखत घेण्याची परवानगी असावी.
 - सुधार गृहे व तुरुंग शहरातील चांगल्या वस्तीमध्ये असावेत.
 - महिला पाहरेक-यांची व महिला कर्मचा-यांचीच नेमणुक कारागृह व सुधार गृहावर

करावीत.

- ४) **दुस-या महिलेशी विवाह करण्याच्या उद्देशा बाबत** - अनेक हिंदु पुरुष मुस्लिम धर्माचा स्विकार करून पुन्हा विवाह करण्याच्या उद्देशाने स्त्रियांशी कपट करत व काही दिवसा नंतर पुन्हा धर्म बदलून संबंधीत स्त्रिला आत्याचारात सोडून देत. न्यायालयाने स्वतः या बाबीमध्ये लक्ष घालून असी कृती करना-यावर भारतीय दंड विधान कायदया अंतर्गत गुन्हा दाखल करण्याचे आदेश शासनाला दिले.
- ५) **घर कामगार व प्रवाशी महीला बाबत** - घर कामगार महिला किंवा प्रवाशी महिलांवर संधीचा आणि वेळेचा फायदा घेऊन लैंगिक अत्याचार केले जातात. व या महिला बदनामी खातर किंवा नौकरी खातर याची कोठेही वाच्यता करीत नाहीत. या प्रकारे होणा-या गुन्ह्यांचे प्रमाण खुप आहेत. यावर जनहित याचीके व्दारे दाद मागीतली गेली. संबंधी सर्वोच्च न्यायालयाने पुढील सुचना शासनास केल्या .
- पिडीत महिलेची त्वरीत नुकसान भरपाई देण्यात यावी.
 - पोलीसांनी अशा गुन्ह्यांचा व पिडीतांचा शोध घ्यावा.
 - पिडीत महिलांना अनुभवी वकिलांची मोफत मदत देण्यात यावी.
 - महिलांकडुन तक्रार नांदवताना वकिलांची मदत देण्यात यावी.
 - चौकशी करतेवेळी पोलीसांनी महिलांना आधार देऊन त्यांच्या अधिकाराची जानीव करून दयावी.
 - पिडीत महिलेचे नाव व ओळख अवश्यकता पडल्या शिवाय जाहीर करू नये.
- ६) **महिला समाज सुधारका बाबत** - समाज सुधारक पुरुषा प्रमाणेच काही महिलांही समाज सूधारनेच्या कामात सहभागी आहेत. रूढीवादी समाज महिलांच्या अशा कार्याची तिव्र घना करतो. व प्रसंगी अशा महिलांवर सामुहीक अत्याचार केले जातात. उदा. महिलांची नग्न धिंड काढणे ,सामुहिक बलात्कार, निर्वस्त्र करणे, केश वोपन इत्यादी. अशा गुन्ह्याचे प्रमाण ग्रामीन व दुर्गम भागामध्ये मोठया प्रमाणात आहेत. पिडीत महिला संपुर्ण समुह किंवा गावाच्या विरोधात न्याय मागणे , यात यशस्वी होत नाही. संबंधीत बाब लक्षात घेऊन शासनास सर्वोच्च न्यायालयाने पुढील आदेश दिले.
- सामाजीक कार्य करणा-या महिलांना पोलीस संरक्षण देण्यात यावे
 - आरोपीवर त्वरीत गुन्हे दाखल करण्यात यावे.
 - स्त्री तक्रारींची दखल घेण्यासाठी समीती स्थापण करण्यात यावी.
 - समितीवर महिला प्रतिनीधी असने आवश्यक आहे.
- ७) **वेश्या महिलांच्या मुलांच्या संगोपणा बाबत** - समाजामध्ये काही प्रमाणात परीस्थितीने, काही प्रमाणात संगतीने व काही प्रमाणात जबरदस्तीने महिलांना वेश्या वृत्तीस भाग पाडले जाते. अशा वेश्या वस्त्या प्रत्येक शहरांमध्ये आहेत. त्यांना जन्मना-या मुलांना सन्मानाने जगण्याचा अधिकार आहे. सर्वोच्च न्यायालयाने शासनास या संबंधी पुढील सुचना केल्या.
- अशा मुलांचे पुनर्वसन करणे राज्य सरकारची जबाबदारी आहे.
 - अशा मुलांना सुधार गृहात पाठवुन त्यांचे संगोपन करण्यात यावे.
 - सुधार गृहात समाजकल्यान अधिका-याची नेमणुक करण्यात यावी.
 - सुधार गृहावर लक्ष ठेवण्यासाठी समिती अस्तित्वात असावी.

- सुधार गृहांना पुरेसा निधी राज्य सरकारने उपलब्ध करून द्यावा

८) **उच्चभू व अधिकारी महिलां बाबत** - समाजामध्ये उच्चभू व उच्चविद्या विभूषीत महिलांचे मानवी अधिकार दडपण्याचा प्रयत्न होतो. अनेक कंपन्यांमध्ये, कॉलसेंटरमध्ये, हॉटेल व्यवसायामध्ये, हवाई व्यवसायामध्ये महीलांचे पगार त्यांच्या व्यक्तीमत्त्वावर व सोदर्यावर अधारीत असतात. अशा ठिकाणी नोकरी व पगारासाठी महिलांचे मानव अधिकार दडपले जातात. उदा.

- महिलांनी लग्न करणे
- कर्मचारी महिलांनी गरोदर राहणे
- किंवा विवाहा संबंधामुळे व्यक्तीमत्त्व बदल इत्यादी करणांने महिलांच्या नोक-या गेल्याची अनेक उदाहरणे आहेत. सर्वोच्च न्यायालयाने संबंधीत प्रश्नांची दखल घेऊन अशी कृती करणा-या कंपन्या व व्यवस्थापकांवर त्वरीत गुन्हे दाखल करावे असे आदेश शासनास दिले.

सारांश :-

वरिल अनेक उदाहरणांच्या माध्यमातून आपल्या हे लक्षात येईल की भारतीय न्यायालयीन यंत्रणा महिलांच्या मानवी अधिकारांच्या बाबतीत सकारात्मक व जागरूक आहे. न्यायालयीन निर्णयाला कायद्याचा दर्जा असतो. केंद्र सरकार व राज्य सरकारे न्यायालयीन निर्णयांचा आधार घेऊन कायदे करतात व प्रशासन चालवतात. महिलांवरील अन्याय अत्याचार हे स्थानीक प्रशासन व सरकार मार्फत सोडवीण्याचा प्रयत्न केला जातो, मात्र तो औपचारीक असतो. दोषीवर कायदेशीर कार्यवाही सुध्दा केली जाते. मात्र असे कित्येक पश्न नव्याने पहिल्यांदाच उभे राहातात की याबाबतीत शासनाकडे निश्चीत दिशा व धोरण नसते. या वेळी सर्वोच्च न्यायालयात जनहीत याचीका दाखल करून अशा अनपेक्षीत प्रश्नांवर न्याय मागीतला जातो व प्राप्त न्यायानुसार केंद्र सरकार व राज्य सरकारे नविन कायदा तयार करतात. म्हणून महिलांना मिळालेल्या मुलभुत हक्कांच्या रक्षणा बरोबरच त्यांच्या संबंध मानवी अधिकाराची जोपसना करण्यात न्यायालयीन यंत्रणेचा सक्रीय वाटा आहे.

संदर्भ सुची :-

- १) जनहीत याचीका - अॅन्ड वी.पु. सिन्ने , राजहंस प्रकाशन , पुणे महाराष्ट्र
- २) महिला और मानव अधिकार - रमा शर्मा , एम.के. मिश्रा, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली.
- ३) भारत में जनहित याचीका और मानव अधिकार - अरून रॉय , राना पब्लिकेशन , नई दिल्ली.
- ४) सभी के लिए कानून - दिपक कुमार महर्षी , प्रतिभा प्रतिष्ठान , नई दिल्ली.
- ५) स्त्रि प्रश्नांची वाटचाल - विद्युत भागवत , प्रतिभा प्रकाशन ,पुणे .
- ६) भारत में मानव अधिकार - मधु सुदन त्रिपाठी , ओमेगा पब्लिकेशन , नई दिल्ली.
- ७) भारतीय महिला एवं अधुनिकीकरण - मंजलीस हसन , कॉमन वेल्थ पब्लिशर्स , नई दिल्ली.